BOLVADİN ARAŞTIRMALARI

1

EĞİTİM yayınevi

BOLVADİN ARAŞTIRMALARI
Bolvadin'de Mimari Yapı, Eğitim, Karabağlar, Halk Kültürü, Dil ve Edebiyat, Tarım, Odalar ve Vakıflar, Çocuk Eğitimi, Pazarlama ve Halkla İlişkiler, Kalkınma ve Analiz, Hayvancılık, Nüfus Hareketleri, Dini Hayat, Yetişkin Eğitimi, Toplumsal Hayat ve Din İlişkisi, Enerji, Bolvadin'in Sosyo-Ekonomik Analizi, Bolvadin Tarihi, Cumhuriyet Dönemi Bolvadin, Bolvadinli Din Adamları, Antik Dönemde Bolvadin, Eber Gölü, İpek Yolu, 1700-1800 arası Bolvadin, Cumhuriyet Dönemi İlk Yıllarında Bolvadin, Bolvadin ve Yer altı Zenginliği, Selçuklu Dönemi Bolvadin

Editörler: Prof. Dr. Mustafa GÜLER – Prof. Dr. Cantürk KAYAHAN
Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya AYDOĞAN
Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf YAVUZ
Sayfa ve Kapak Tasarımı: Yusuf PEKTAŞ
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Yayıncı Sertifika No: 14824
E-ISBN: 978-605-7557-54-4

Kütüphane Kimlik Kartı
BOLVADİN ARAŞTIRMALARI
Bolvadin'de Mimari Yapı, Eğitim, Karabağlar, Halk Kültürü, Dil ve Edebiyat, Tarım, Odalar ve Vakıflar, Çocuk Eğitimi, Pazarlama ve Halkla İlişkiler, Kalkınma ve Analiz, Hayvancılık, Nüfus Hareketleri, Dini Hayat, Yetişkin Eğitimi, Toplumsal Hayat ve Din İlişkisi, Enerji, Bolvadin'in Sosyo-Ekonomik Analizi, Bolvadin Tarihi, Cumhuriyet Dönemi Bolvadin, Bolvadinli Din Adamları, Antik Dönemde Bolvadin, Eber Gölü, İpek Yolu, 1700-1800 arası Bolvadin, Cumhuriyet Dönemi İlk Yıllarında Bolvadin, Bolvadin ve Yer altı Zenginliği, Selçuklu Dönemi Bolvadin
Kaynakça var, dizin yok.
E-ISBN: 978-605-7557-54-4
BOLVADİN BELEDİYESİ ve BOLVADİN KENT KONSEYİ
ULUSLARARASI BOLVADİN SEMPOZYUMU
Web sayfası. bolvadinsempozyumu.com
Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.
Rampalı İş Merkezi Kat: 1 No: 121
Tel: 351 92 85 • Meram/KONYA
E-mail: bilgi@egitimyayinevi.com

ANONİM BİR MENÂZİL-İ HÂCC'A GÖRE KUTSAL YOLCULUĞUN KARAHİSAR-I SAHİB'DE Kİ DURAK NOKTALARI: MENÂZİL-İ HÜSREV PAŞA, MENÂZİL-İ BOLVADİN VE MENÂZİL-İ İSHAKLI

Tahsin HAZIRBULAN [1]

Giriş

Payitahttan başlayan kutsal yolculuk için Osmanlı Devletinin gücünü ve kutsal topraklara karşı olan ilgisini göstermek amacıyla her yıl hac mevsimi geldiğinde düzenlemiş olan "Surre Alayı" vardır. Bu alay kutsal hac yolculuğunun başladığını resmi olarak Hilafet Merkezinden tebaaya bildirmektedir. Hâcıların padişah vekili olan Emir-i Hâccın başkanlığında ki heyecanlı yolculuğu da yine bu alayla birlikte başlamış sayılmaktadır. Akademik bir makale halinde hazırlanan Menâzil-i Hâcları incelediğimizde tüm yolculukların başlangıç noktası Üsküdar'dır. Çünkü Üsküdar, Surre Alayının ilk hareket noktasıdır. Kaynak olarak kullandığımız Menâzil-i Hâcda ise ilk yolculuk noktası Gebze'den başlamaktadır. Muhtemelen çevirisini yaptığımız eserin ilk sayfası yoktur, çünkü bu gibi eserler besmele ve hamdele ile başlamaktadır, ancak çevirisini yaptığımız eserde böyle bir giriş yoktur, ayrıca sayfa numaraları da mevcut değildir. Ancak yazma eserlerin giriş kısmında bulunan süslemenin Gebze'yi anlatan sayfada bulunması giriş kısmını oluşturacağı ihtimalini de ortaya

[1] Öğr. Gör. Munzur Üniversitesi AİİT Bölümü, thazirbulan@hotmail.com

çıkartabilir. Eserle ilgili ilk çalışmayı yaptığımızda, alan taraması neticesinde İzzet Sak ve Cemal Çetin tarafından hazırlanmış olan "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hâc Menzilleri"[2] adlı kıymeti yüksek makaleyi incelediğimizde makalede I. eser olarak tanıtılıp çevirisi verilen eserle, bizim kullanmış olduğumuz eserin aynı kalemden çıktığı fark edilmektedir. Mihrişah Sultan 150 olarak künye kaydı bulunan eseri incelediğimizde, bizim kullandığımız eserin, istinsah, boyut ve sayfa sayılarının farklı olduğunu ve bir menzil fazla olduğunu ancak dil ve üslup özelliklerinin diğeriyle aynı olduğunu öğrendik[3]. Abdullatif Armağan tarafından hazırlanmış olan benzeri bir makalede de kullanılan eserlerin üslup, dil, sayfa sayısının farklılıkları mevcuttur.[4] Ayrıca her iki makalede de Taif'den sonra her hangi bir bilgi mevcut değildir. Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada, Hüsrev Paşa, Bolvadin ve İshaklı Menzilleri hakkında Menâzil-i Hac'da verilen bilgileri aktaracağız.

Menâzil-i Hâc ve Menâsik-i Hâc

Fıkıh literatüründe Hâc ibadetiyle ilgili farz, vacip, sünnet, mendup, mekruh, haram gibi terimlerle gruplandırılan kuralların tümüne "Menâsik-i Hâc" denir. Bu kuralları okuyucunun anlayıp kavraması ve rahatlıkla uygulayabilmesi için Kur'an, Sünnet ve mezhep imamlarının görüşlerine istinaden kaleme alınan Menâsik-i Hâc kitapları İslâm tarihi boyunca Hâcı adayları ve Hâc rehberleri (delil, mutavvıf) için çok önemli birer yardımcı eser olmuşlardır.[5]

Hâc ile ilgili eserlerden en eski olanı, Ahmet Fakîh'in *Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe* isimli eseridir. Menâsik-i Hâclar, Hâcda yapılması gerekenlerle ilgili Hâc el kitaplarıdır. Bu tür eserler, manzum ve mensur şekillerde olabilmektedir. Topluma bir şeyler

[2] İzzet Sak ve Cemal Çetin, "XVII ve XIII. Yüzyıllarda Hâc Menzilleri" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı 19, 2005, s. 199-260.
[3] *Anonim Menâzilü'l-Hâcc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 150 m
[4] A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hâc Yolu Güzergâhı ve Menzilleri (Menâzilü'l-Hâcc)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul 2000, s. 73-118.
[5] Ahmet Karataş, "Türk-İslam Edebiyatında Menâsik-i Hâc Manzumeleri", Din ve Hayat Dergisi, Sayı 3 s.30. İstanbul 2007.

öğretmek amaçlandığından, genelde dili sade olan didaktik eserlerdendir. Fıkhî bilgiler, hadisler, ayetler içermektedir. Hâc ibadetini yerine getirmek isteyenlere bu ibadeti nasıl gerçekleştireceği ve bazı durumlarda nasıl davranılması gerektiği hakkında yol göstermektedir. Pek de edebi değeri olmayan eserlerdir. Bu eserlerin bazıları Hâc konaklarının adlarını ve saat saat birbirlerine uzaklıklarını kaydederler. Yolda uğranılacak yerler, karşılaşılacak şeyler hakkında bilgi verirler. Bazı mensur ve manzum sîretlerde Hz. Muhammed'in Veda Hâccını anlatan bölümlere, Menâsik-i Hâcca dair bilgilere rastlanır.[6]

Hacı adaylarının kutsal vazifelerini eksiksiz olarak yerine getirmek amacıyla pratik ve temel bilgileri veren bu eserler içerik yönünden büyük bir önem arz ederler. Genellikle mensur olarak hazırlanan Menâsik-i Hâclar, fıkıh kitaplarında bulunan hac bölümlerinin derlenmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunun temelinde Hâcı adayları ve rehberlerine bu kutsal görevi ifâları sırasında beraberlerinde taşıyacakları bir el kitabı hazırlama gayesi yatıyor olmalıdır. Bu yüzden bütün Menâsik-i Hâc kitapları birbirinin benzeri ifade ve alıntılardan oluşmuştur. Osmanlı döneminde Anadolu sahasında yazılmış bu tür kitapların büyük bir çoğunluğu Hanefî mezhebi esaslarına göre hazırlanmıştır. Ancak daha mufassal bazı eserlerde dört mezhebin görüşlerine de yer verilmiştir. Hâc ile ilgili eserlerin Menâsik-i Hâc ve Menâzil-i Hâc kitapları, Haremeyn'e dair kitaplar ile Hâc hatıratı ve seyahatnameleri olmak üzere dört grupta ele alınabileceğini söylemek mümkün görünmektedir.[7]

Menâsik-i Hâc ve Menâzil-i Hâc gibi eserler belirtildiği üzere Hâc ve Hâc yolları hakkında bilgi veren eserlerdir. Bu gibi eserlerin haricinde yine kutsal beldeleri resimize eden günümüzde turistlerin gezdikleri yerleri daha kolay bulabilmeleri için yapılan gezi haritaları gibi Osmanlı Devleti döneminde de Mekke, Medine ve Kudüs'ü

[6] Dilara Pınar Arıç, *Sünbûlî Sinan'ın Menâsikk-i Hâcc'ı*, Trakya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Edirne 2015, s.3.
[7] Karataş, a.g.m, s. 31.

tasvirlerle anlatan *Hâc Vekâletnamesi* adı verilen eserlerde hazırlanıştır. Kutsal kentlerle ilgili eserlerin yazılıp resimlendirilmesi ilk kez Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmaya başlanmıştır. Çünkü Kanuni Sultan Süleyman, kutsal kentlerdeki imar hareketlerini başlatan ilk Osmanlı padişahıdır. Bu işlerin yapılması hakkında müftü Ebus-suûd Efendi'den fetva almıştır. Kudüs'ün surlarını onartmış, Kubbetüs-sahrâ'yı çinilerle bezemiştir. Mekke'de Kâbe'yi onartmış, Mescid-i Haram'da dört mezhep için (Hanefî, Maliki, Hanbelî ve Şafî mezhepleri) dört medrese kurdurmuş, Osmanlı medreselerinin usulüne göre, talebe ve mu'id tayin ettirmiştir.[8]

Hacca gitmek isteyen veya kutsal yerleri görmek isteyen insanların merak duyduğu en önemli yapılar şüphesiz Kâbe ve Ravza'dır. Bu ihtiyacı giderebilmek amacıyla Osmanlılar Kutsal kent tasvirleri yapmışlardır. Bu tasvirler Hâccın törelerini ve yöntemlerini, Mekke ve Medine'nin hususiyetlerini anlatan, mesnevi usulünde, manzum veya mensur olarak yazılmış eserlerde veya *Hâc Vekâletnamesi* adı verilen, rulo şeklinde hazırlanmış eserlerde yer almaktadır. Kutsal kentlerin tasvirleri, İslam dini tasvirciliğinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Osmanlı tasvirciliğine özgü olan bu tür çalışmalarda, özellikle Mekke ve Medine şehirleri ve bunların etrafındaki kutsal yerler, insan figürüne yer verilmeden tasvir edilirler. Tasvirlerin üzerine, genellikle tasvir edilenlerin isimleri de yazılmıştır.[9] Kutsal kent tasvirleri, tasvir ettikleri şehirleri ve çevrelerini topografyaları ile belgelemekle birlikte, "Hâc rehberi" olma özelliğini de taşırlar.[10]

[8] Zübeyde Cihan Özsayıner, "Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesindeki Kutsal Kent Tasvirleri", *Millî Saraylar Dergisi*, İstanbul 2012, s.145.
[9] Özsayıner, agm. s. 145.
[10] Özsayıner, agm, s. 146.

Osmanlı Devleti'nde Hâc, Yol Sistemi ve Hâc Yolları

İslamiyetin beş temel şartından birisi olan Hâc insanlık tarihi kadar eski ve köklü bir gelenektir. Hz. Âdem'in cennetten çıkarılıp yeryüzüne gönderilmesiyle insanoğlunun dünyadaki serüveni başlamıştır. Kuran-ı Kerim'de geçen ***" Ben insanları ve cinleri yalnız bana ibadet etsinler diye yarattım"***[11] ayeti yaşamın ana kaidesini oluşturan ibadeti ortaya çıkarmıştır. İslam inancına göre ibadet kavramı sadece Allah'a tapmak değildir. Hadislere göre ibadet içerisinde çalışmak, helal rızık peşinde koşmak, ilim öğrenmekte, ibadet olarak geçer. Hâc ibadeti bu ibadetlerden daha farklı bir hüviyete sahiptir. Hâc ortak koşmaksızın Allah'a iman etmektir. O'nu çokça zikretmek ve anmaktır. Hac eşitliktir, barıştır. Oruç ve namaz gibi ruhi ve bedeni, zekât gibi mali bir ibadettir. Silahsız olarak yapılan ama çetin olan bir cihaddır. Cuma namazı ve Bayram namazı gibi sosyal ve siyasi nitelikli bir ibadettir. Hâc bir takım yasaklar dizisini içerir ve haccın cezai yaptırımları vardır. Hâc insanlara saygı göstermek, hayvanları ve doğayı korumaktır. Hac şahsi olmanın yanı sıra evrenselliktir. Hâc Müslümanların kültürel bir hamlesidir. Ekonomik atılımıdır. Hâc Allah için vermek, ahlâken yükselmek, günahlardan arınmaktır. Tüm bunların yanında Hac Cennet'e ermektir.[12]

İslam inancına göre Hac, hicri yıl içerisinde belirli bir zamanda, belirlenen yerlere giderek Hac fıkhının yerine getirilmesi ve son olarak ta ziyaretlerin yapılmasıdır. Hâcc görevini yerine getirmenin belirli şartları bulunmaktadır. Bu şartları yerine getiren her Müslüman hac mevsimi geldiğinde Hicaz'a gelir.[13] İslam'a göre Hâcca gidebilmek için belirli şartların olması veya oluşması lazımdır. Bu şartlardan ilki, Müslüman olmaktır. Gayr-ı Müslim ülkesinde yaşayan bir Müslümanın ise Hâccın farz olduğunu duyması gereklidir. Yine haccı yapacak olan kişinin akıl baliğ olması, özgür

[11] K. Kerim, Zariyat Suresi 56. Ayet
[12] Ali Rıza Demircan, *Hâc ve Umre*, İstanbul 2008, s.125.
[13] Güden Sarıyıldız, II. Abdulhamid'in Fakir Hâcılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1994, s. 121.

olması, temel ihtiyacı olan nafakasından fazla olarak, kendisini Hâcca götürüp getirecek aynı zamanda evinde kalan kimselere yetecek kadar parası olması gereklidir. Yine Hâc mevsiminin gelmiş olması gereklidir. Hacca gitmeyi amaç eden kişinin Hâcca gidemeyecek kadar, sakat, engelli, hasta ve kör olmamak gibi şartlar vardır. Hâc, aslında İslam dininin bir özetidir. Hac dünya Müslümanlarının madde ve mana beraberliğinin zaruretini vurgulamaktır.[14] Aynı zamanda Hâc, ezeli ve ebedi eşi ve benzeri olmayan, Hâkim-i Mutlak Allah'a dönüşü temsil eder. O'na dönmek tamlığa, güzelliğe, kuvvete, bilgiye, değere ve gerçeğe doğru kararlı bir hareketi simgeler.

Osmanlılar, büyük bir İslam topluluğuna sahip olduklarından, özellikle Hz. Peygamber'in soyundan olan Mekke Emirlerine karşı hürmet ve muhabbet duygularını her zaman terennüm ettirmişlerdir. Mısır'ın fethinden önceki dönemlerde bile Mekke ve Medine'ye karşı üzerine vazife olan görevlerini yerine getirmişlerdir. Bu bölgelere yapılan Surre ve diğer vakıflar bu durumun en açık göstergesidir. Ayrıca kendi ülkelerinde bulunan seyyid ve şeriflere karşı saygı ve muhabbet duyan sultanlar, onları diğer tebaasından ayrı tutmak adına ellerine berat vermişlerdir.[15] Osmanlı Devleti evlad-ı resul olan kimselere ayrıcalık tanıdığından ve kendilerine karşı duymuş oldukları derin saygıdan dolayı Nakıbül Eşraflık[16] kurumunu oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olması ve Hanefi inancının yaşandığı ve yaşatıldığı tek büyük devlet olması Osmanlılar için Haremeyn bölgesine daha fazla ve farklı bir ilginin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle devletin kuruluş döneminde ortaya çıkan kutsal bölgelere surre gönderilmesi bu durumu destekler niteliktedir. Osmanlılar döneminde Haremeyn'e gönderilen ilk Surre hakkında kesin bir bilgiden yoksunuz. Ancak

[14] Demircan, a.g.e. s. 107.
[15] Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara 1999 s. 9.
[16] Bu kurum hakkında detaylı bilgi işçin bakınız: Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğunda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesi*, TTK, Ankara 2003.

bazı rivayetler Yıldırım Bayezid'in hükümdarlığı sırasında başkent Edirne'den Haremeyn'e surre yolladığını ifade etmektedir. Diğer bir rivayet ise Çelebi Mehmed'in Haremeyn'e surre gönderen ilk Osmanlı padişahı olduğudur. Çelebi Mehmed 1413-1421 yılları arasında kutsal bölgelere iki kere surre yollamıştır.[17] Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en büyük sarsıntılardan birisi olan Fetret Devri'nde dahi surre yollaması, Devletin Haremeyn bölgesine olan tam bağlılığın ve peygamber sevgisinin en önemli kanıtı olması açısından önem arz etmektedir.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle birlikte Haremeyn bölgesini de içine alan Hicaz Osmanlı topraklarına katılmış oldu.[18] 6 Temmuz'da Mekke Şerifi Berekat'ın oğlu Ebu Nümey Sultan Selim'e bir takım hediyelere, mukaddes emanetler ve Kâbe'nin anahtarlarını sunmuştu. Böylece Haremeyn'in himayesi Osmanlı Devleti tarafından resmen üstlenilmiş oluyordu, bununla birlikte oradaki idari yapılanmada herhangi bir değişikliğe gidilmedi. Padişah Mekke ve Medine'nin statüsünün Memlukler devrinde olduğu gibi kalmasını arzu etmişti. Kendisini de bu sebeple Haremeyn'in hizmetçisi olarak nitelendirmişti (Hâdimü'l-Haremeyn).[19]

Osmanlı Devleti'nin Mekke ve Medine'ye olan ilgisi Osmanlı Hilafetinin gerek kendi ülkesinde gerek diğer Ülkerlerde yaşayan Müslümanlar üzerinde bir meşruiyet kaynağı sağlamasına neden olmaktadır. İstanbul'dan başlayan ve imparatorluk coğrafyasını saran hac yollarının bakımı, tamiri ve onarılması yine bu yolların güvenliği padişahın vazifeleri arasında yer almaktadır. Hac yollarında yaşanan su sıkıntılarının giderilmesi amacıyla özellikle Şam-Mekke arasında bulunan suyollarının ve yiyecek depolarının bakım ve tamirleri padişahlar için bir saygınlık göstergesidir. Bu yerlere yapılan Surre Alayları, vakıf medreseleri, yazma eserlerin gönderilmesi vb. gibi her

[17] Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", DİA, s. 567
[18] Feridun Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyeti", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı XIV, İstanbul 1994, s. 88.
[19] Feridun Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600),* İstanbul 2015, s. 226.

türlü hizmet kutsal bölgelere olan ilgi ve alakayı en güzel şekilde yansıtmaktadır.[20] Bu sebeplerden dolayı, Haremeyn'in idaresine büyük bir önem atfedilmekte ve bu yerler için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamaktaydı. Özellikle Mekke ve Medine'ye ve buralarda bulunan kutsal mekânların bakımları düzenli olarak yapılmakta, bölgede meskûn bulunanların ihtiyaçları giderilmektedir. Bu ihtiyaçlar çeşitli hediyelerle birlikte surre alayı ve devletin "muhtacîn tertibinden" gönderdiği miktarlardan karşılanmaktaydı. Bununla birlikte her hac mevsiminde Mekke ve Medine'ye "Ceraye Hıntası" adıyla, duacılık bedeli olarak, yüklüce hububat (Buğday, Arpa) gönderilmekteydi. Kutsal bölgeye duyulan saygı nedeniyle Hicaz idaresi diğer yerlere nazaran daha yumuşak tutulmuş Mekke şeriflerine karşı da ta'zim edilmiştir. Bölgede ithalattan elde edilen vergilerin haricinde her hangi bir ek vergi alınmamıştır. Ayrıca Hicaz halkı da askerlikten vazifesinden muaf sayılmıştır.[21]

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn'e yapmış olduğu yardım faaliyetleri sadece padişahlarla sınırlı değildir. Hanım Sultanlar tarafından yapılan vakıflar, devlet adamları tarafından yapılan imar çalışmaları kutsal beldenin Osmanlı Devleti tarafından ne kadar öneme sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Yapılan hayır çalışmaları içerisinde Arazi Vakıfları, Hâc Yolu Vakıfları, Su Vakıfları, Eğitim Çalışmaları, Deşîşe Vakıfları, İmaret ve Dâruşşîfâ Vakıfları, Zürrî Vakıflar vb. gibi vakıflar mevcuttur.[22]

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn bölgesine göstermiş olduğu ilgiyi daha iyi kavrayabilmek için Surre-i Hümayunlardan bahsetmek gerekmektedir. Sözlüksel anlam olarak "Surre" kelimesi içine para, altın ve değerli eşyaların koyulduğu kese anlamına gelmektedir. Aynı zamanda, Hac mevsiminden önce Mekke ve Medine'de yaşayan ahaliye dağıtılmak amacıyla gönderilen para hediye vb. gibi eşyaları

[20] Münir Atalar, "Türklerin Kabe'ye Yaptığı Hizmetler", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 31, Sayı 1, 1990, s.292.
[21] Kurşun, agm. S. 318.
[22] Bknz. Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları*, İstanbul 2002.

da ifade etmek amacıyla da "Surre" kelimesi kullanılmıştır.[23] Haremeyn'e ilk olarak surre gönderilmesi Abbasiler (750-1258) döneminde başlamıştır. Fatimiler ve Eyyubiler bu geleneği devamını sağlamışlardır. Osmanlılar ise Yıldırım döneminden itibaren bölgeye Surre göndermişlerdir. 1917'li yıllara gelindiğinde mevcut dünya şartları neticesinde surre gönderilmesine son verilmiştir.[24]

Surreler, asıl gaye olarak kutsal bölgelere maddi destek sağlamanın yanı sıra hilafet sahibi devletlerin meşruiyet kaynağı olarak görülmektedir. Geçen zaman içerisinde Hicaz bölgesi üstünde devlet nüfusunu hatırlatmanın en önemli aracıdır. Surre için yapılan alaylar devletin dini kimliğinin önemli bir belirleyicisi olarak görülmektedir. İstanbul, Bağdat, Kahire ve Dımaşk gibi alayın çıkış noktaları devletin bu bölgelerdeki güç ve kudretini yansıtması açısından da önemlidir. Osmanlı Devleti Haremeyn'de bulunan ulema, fukaha ve meşayihlere karşı da büyük bir önem göstererek onlara karşı özel hediyeler gönderilmiştir. Böylelikle şahıslar bazında da devlete olan bağlılığın artırılması amaçlanmıştır. Surre alaylarına Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslümanlarda hediyelerini göndermiştir. Bu durum surenin halk için de ayrı bir anlamı olduğunu ortaya çıkartmaktadır.[25]

Surre alaylarının takip etmiş olduğu güzergâhla çevirisini yapmış olduğumuz anonim Menâzil-i Hâc adlı eserde takip edilen güzergâhlara benzerlik göstermektedir. Bu durum teknolojinin gelişmesi ile değişiklik göstermiş önce buharlı gemilerle daha sonra demiryolunun gelişmesi ile hem surre yolu hem de geleneksel Hâc yolu önemini kaybetmiştir. Surrenin denizden gönderilmesiyle alakalı kaynaklarda şu bilgiler mevcuttur. Gavur dağı eşkıyası, Payas'ın beri tarafında Burnaz Köprüsü mevkiinde Surre'-i Hümayunu gasp etmişlerdi. Bu sebepten dolayı Fuad Paşa, Üsküdar'dan Şam'a kadar olan tarihi hac yolunu terk ederek Surre-i

[23] Buzpınar, "Surre" s. 567
[24] Münir Atalar, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 32, Sayı 1, 1991* s. 121.
[25] Buzpınar, "Surre", s. 569.

Hümayunun denizden Beyrut'a ve oradan Şam'a göndermeyi kararlaştırmıştı. Surre'nin kara yerine denizden gönderilmesi kararı üzerine, tahmini hac süresi ve yolunun kısalması nedeniyle Surre, Şaban ayının on dört veya on beşinde gönderilmeye başlanmıştır.[26]

Surrenin ve Hâcıların buharlı gemilerle taşınmış olması hem yol güvenliği hem de masrafların azaltılması hususunda önemli bir rol oynamaktadır, bunun yanı sıra Hâcca giden insan potansiyelinin artması hususunda da etkindir.

Osmanlı Devleti, yollarının tarihi uzun geçmişlere dayanan bir bölgede kurulmuştur. Devlet var olduğu sürede, kendisine intikal eden bu yollan, amaçlan doğrultusunda korumuş, geliştirmiş, bazen da çeşitli nedenlerle eski değerini yitiren yollar bozulmuş, terk edilmiştir.[27]

Asya, Avrupa ve Afrika'da geniş bir alana sahip olan Osmanlı Devletinde ulaşım ve yol şebekesi iki kısımda incelenir: Rumeli ve Anadolu Yol Şebekesi. Osmanlı yol şebekesinin ana hatlarıyla ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. İstanbul'un Fethi, Yavuz'un Çaldıran, Mercidabık ve Ridaniye seferleriyle birlikte Kanuni'nin batıya ve doğuya yapmış olduğu seferler başkent ile eyaletler arasında bağlantının sağlanması fikrini ortaya çıkarmıştır.[28]

Miroğlu'na göre yolların kullanımı iki faktör açısından önemlidir.

a) Devlet tarafından sulh ve savaş zamanlarında ki idari ve askeri maksatlarla kullanılması,

b) halkın ticaretle uğraşanların iş, ticaret ve çeşitli seyahat maksatlarıyla yollardan faydalanmaları. [29]

H. 1002/M. 1594-1595 tarihli menzil ve iskele defteri, Osmanlı Devleti'nin karada ve denizde sahip olduğu yolları ve sistemlerini

[26] Münir Atalar, a.g.m. s.122.
[27] Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haber ve Kara Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 3, 1992, s. 356.
[28] M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler,* C. X. Ankara 2002, s. 921.
[29] İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *Tarih Enstitüsü Dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,* Sayı. 15, 1995, s. 241.

ayrıntılı olarak ortaya koyan ilk resmi belge hüviyetindedir. Bu deftere göre Osmanlının kara üzerinde ana yol olarak altı güzergâhı bulunmaktadır. Bu yollardan üçü Anadolu üçü de Rumeli'de bulunmaktadır. Osmanlı devleti kara yollarının isimlendirilmesinde şu yol takip etmiştir. Yolun bulunmuş olduğu kıta ve payitahta olan konumu yolun isimlendirilmesinde etkin olan faktörlerdendir.[30]

Yollar ve yol sistemleri tarihten günümüze kadar bütün devletler ve toplumlar için büyük bir önem taşımaktadır. Ekonomik ve ticari faaliyetler, ulaşım, haberleşme ve diğer nakil işleri, askeri hizmetlere ait unsurlar vb. gibi bütün iş ve işlemler düzenli, güvenli bir yol sistemiyle birlikte gerçekleştirilebilir. Bu sebepten dolayı Osmanlı Devleti geniş bir sahaya hâkim olduğundan dolayı Anadolu ve Rumeli'de ana yollar yapmıştır. Ayrıca bu ana yollara bağlı tali yollar da yapılmıştır. Tüm bu yolların üzerinde merkezden veya taşradan gelen emirlerin veya diğer haberlerin yerlerine en hızlı ve güvenli bir şekilde ulaşması amacıyla Menzilhaneler (Konak Yerleri) tesis edilmiştir. Bu menzilhaneler orduların ihtiyaç duydukları iaşelerin temin edilmesinde, ticari nakliyatın sağlanmasında, hususi haberleşmelerin yerine getirilmesinde faal bir şekilde kullanılmıştır. Bu sebepledir ki Menziller ve menzilhaneler sadece askeri amaçla değil, sosyal ekonomik vb. gibi bir çok alanda kullanılmıştır. Bütün bu durumlar menzillerin önemini ortaya çıkartmaktadır.[31]

Köken olarak Arapçadan dilimize geçen "Menzil" sözcüğünün farklı anlamları vardır. Ayrıca menzil sözcüğünden türeyen çok sayıda kelime mevcuttur. Menzil kelimesi, konaklanan yer, konak, bir günlük yol, istirahat nedeniyle durulan yer, posta tatarlarının at değiştirdikleri, indikleri, dinlendikleri yer/bina/han, yolcuların gece kaldıkları yer, iki konak arası, bir konaklık yol, ara, mesafe, barınak ve ev anlamına gelmektedir. Bu bağlamda orduların sefer nedeniyle konakladığı yer, seyyahların, hacıların ve yola çıkanların geceyi

[30] Cemal Çetin, "Anadolu İskeleleri ve Karayolu Bağlantıları", *The Journal of Academic Social Science Studies* 28 Number, 2014, s.350.
[31] Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981 s. 123.

geçirdikleri yer, ticaret yapan kervanların mola verdikleri mıntıka, posta tatarlarının ve ulakların at değiştirdikleri ve kaldıkları, noktalar menzil olarak adlandırılmıştır. Menziller genellikle çeşme, namazgâh, kuyu, han, köprü isimleriyle vurgulanmaktadır. Aynı zamanda yeni kurulan şehir ve yerleşim yerleriyle eski yerleşim yerleri de menzillere isim olarak kullanılmıştır[32]

Menzil noktaları yanı menzil haneler ortalama olarak 6 ile 12 saatlik (40-70 km.)mesafelerde kurulmuşlardır. Menzil hanelerin kurulacağı yerlerde nüfus yoğunluğu da önemli bir etkendir. Örneğin nüfus yoğunluğunun az olduğu yerlerde menziller arasında ki mesafe ortalama olarak 24 saate kadar çıkabiliyordu. Osmanlı Devleti içerisinde menzillerin ve menzil hanelerin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu sebeple 6 anayol üzerinde menzil ve menzil haneler bulunmaktaydı. Gerek duyulduğunda menzil olmayan bir noktaya menzil işlevi görebilecek bir yapı eklenirken statüsü menzil olan bazı yerlerde hizmet dışına çıkarılabiliyordu.[33]

Askerî ve stratejik olarak hareket kabiliyetini artırabilmek bununla birlikte ticaret kervanları, ulaştırma işlemleri, posta ve haberleşme sisteminin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi devletin vazifelerinden sayılmaktadır. Aynı zamanda şehirlerarasında seyahat eden kişi veya zümrelerin özellikle de Hâc zamanlarında hacı adaylarının seyrüsefer imkânlarını hazırlamakta devletin ve yöneticilerin asli görevleri arasındadır. [34] Bu sebepten dolayı yol sistemi ve menziller Osmanlı Devletinin önem verdiği ve uygulama sahasında da başarılı olduğu sistemler arasında bulunmaktadır.

[32] Müderrisoğlu, a.g.m. s. 920.
[33] Sema Altunan, " Osmanlı Devletinde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler" *Türkler C. X.* Ankara 2002, *s. 913.*
[34] Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, Ankara 2002, s. 904.

Kutsal Yolculuğun Karahisâr-ı Sahib'de ki Durak Noktaları: Menâzil-i Hüsrev Paşa, Menâzil-i Bolvadin ve Menâzil-i İshaklı

Üsküdar'da Surre Alayının yola çıkmasıyla birlikte hac yolculuğu resmen ve fiilen başlamış sayılmaktadır. Kutsal topraklara salimen ulaşabilmek amacıyla kadim hac yolları kullanılmaktadır. Bu yollar Roma İmparatorluğu devrinden itibaren fiili olarak kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde sefer zamanlarında orduların takip etmiş olduğu güzergâhla şehirlerarası ulaşım yapmak isteyen kişi/zümrelerde aynı yolu kullanmışlardır. Kutsal Hac yolu sadece Müslümanların değil aynı zamanda Hristiyanların da Hacı olmak için kullanmış olduğu yoldur. Menzillerde Kudüs'e kadar birbiriyle örtüşmektedir.

Üsküdar'dan yola çıkan Hac kafilesi her menzil noktasında civar bölgeden gelen hacı adaylarının da hac kafilesine katıldığı yerlerdir. Böyle düşünüldüğünde hac mevsiminde Osmanlı ülkesinde yoğun bir hac trafiği ortaya çıkmaktadır. Bu gruplar kendilerine en yakın menzil noktasına ulaşıp devletin kontrolünde ve güvenliğinde kutsal görevlerini sağ ve salimen yapmayı arzulamaktadırlar.

Çevirisini yapmış olduğumuz anonim eserde Hüsrev Paşa, Bolvadin ve İshaklı Menzilleri'ne gelinceye kadar sırasıyla şu menzillerden geçilmektedir. Menâzil-i Üsküdar, Menâzil-i Kartal, Menâzil-i Gebze, Menâzil-i Hersek Ma' Derbend-i Yeniköy, Menâzil-i İznik, Menâzil-i Lefke, Menâzil-i Vezirhanı, Menâzil-i Söğüd, Menâzil-i Eskişehir, Menâzil-i Seyid Gazi. Bu menzillerden Üsküdar, Kartal menzilleri kullanmış olduğum Anonim kaynakta geçmemektedir. Ancak kaynaklarımda bu menziller hakkında bilgiler bulunmaktadır. Afyon sınırlarına gelene kadar hacı adayları on menzilde konaklamışlardır. Seyid Gazi menzilinden sonra Hüsrev Paşa menzili ile birlikte Karahisar-ı Sahib sınırlarına dâhil olmuşlardır. Ana kaynak olarak kullanmış olduğumuz Anonim Menâzil-i Hâc'da Hüsrev Paşa, Bolvadin ve İshaklı menzilleri hakkında şu bilgiler bulunmaktadır.

Menâzil-i Hüsrev Pâşâ Sâ'at 8

Hüsrev Pâşâ bir harap yerdir suyu azdır nesne bulunmaz bir han bir câmî'i şerîf vardır ahâlîsi kilim işlerler.[35]

Menâzil-i Bolvadin Sâ'at 13

Kasaba-i Bolvadin bir dağ karibine vaki' olmuşdur yolu gâyet mahûf inönü tagbir olunan mahalden geçilir ve yol üzerine Bayat namında bir Kâriye var iktizâ ettikçe konak yerdir ahâlîsi kilim işler.[36]

Menâzil-i İshâklu Sâ'at 7

İshâklu bir küçük kasabadır lâkin bağ bağçeleri çok akar suları feravan meyvesi bağ bostanı çokdur ve latîf âb-u havâsı dahi latîf Sultân Âla'üddîn anda bir hân binâ etmiştir. Ve tarikte bir âzîm hisâr vardır Bolvadin köprüsü tagbîr olunur beşyüz kırk üç adımdır.[37]

Hacı adaylarına geçecekleri güzergâhlar hakkında bilgi vermek amacıyla yazılan Menâzil-i Hâc adlı eserde Hüsrev Paşa, Bolvadin ve İshaklı menzilleri hakkında bu bilgiler verilmektedir. Makalemizde kullanmış olduğumuz bir diğer kaynağımız olan Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan Mehmed Edib bin Muhammed Derviş tarafından yazılan Nehcetü'l Menâzil[38] adlı eserde ise adı geçen menziller hakkında şu bilgiler verilmektedir.

Nehcetü'l Menâzil'e göre Afyon'da bulunan menziller:

Menâzil-i Hüsrev Paşa: Seyid Gaziden dokuz saattir. Yeni Han dahi derler bir han bir camii dahi vardır. Kiliseden mübeddeldir. Ma'ada bir camii ve han hamam ve büyüt ve sukü müştemil bir karyedir. Ala kilim işlenür. Havası latiftir. Hüsrev paşa ile Bolvadin beyninde Bayat nam birkaç büyutu havi bir sagir karye vardır.

[35] Anonim Menâzilül Hac, Baskı ve Tarih Yok, s. 3.
[36] Anonim Menâzilül Hac, Baskı ve Tarih Yok, s. 3.
[37] Anonim Menâzilül Hac, Baskı ve Tarih Yok, s. 3.
[38] Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, *"Nehcetü'l-Menâzil"*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408.

Önünden su cereyan eder. Bayat ile Bolvadin beyninde İnler tabir olunur bir mahuf ve muhatara derbend vardır.[39]

Menâzil-i Bolvadin: Hüsrev Paşadan on iki saattir. Üç camii vardır. Biri Sinan Paşa ve biri Şeyh Camii ve biri Hacı Efendi Camiidir. Han ve hamam ve sük ve büyutu havi bir kasabadır. Sultan Selim Han'ın beş yüz kırk hatvede bir cisr-i kebiri vardır. Livası Karahisar'dır. Leziz kavunu olur. Nimeti feravan bir latif kasabadır. Konya sancağı ile Kütahya sancağı beynlerini fasl için tarikte dikilitaşı vardır.[40]

Menâzil-i İshaklı: Bolvadin'den sekiz saattir. Şah-ı rah üzere camii ve Sultan Alaaddin'in bir han ve hamamı vardır. Büyut-ı adide ve suku müştemil bağlı bostanlı akarsulu havası latif meyvesi feravan bir kasabadır. Livası Akşehir'dir bunda Yağlıpınar namıyla bir çeşme vardır.[41]

Bu iki ana kaynağımızdan başka ayrıca Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik adlı eserinde adı geçen menziller hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır.[42] İncelediğimiz ve kaynak olarak kullandığımız eserlerde Seyid Gazi menzilinden sonra Hüsrev Paşa menzili gelmektedir. Ancak Hibri'nin eserinde Seyid Gazi'den sonra Bardaklı adındaki köy menzil olarak belirtilmiştir. Yine Hüsrev Paşa menzilinin ismi de Yeni Han olarak kayıt edilmiştir. Bu isim değişikliğinin sebebi muhtemelen Hüsrev Paşa tarafından yapılan han ve müştemilatı dolayısıyladır. Yine Hibri'nin eserinde Bayat köyü menzil olarak belirtilmiştir. Bu köy, kullandığımız eserlerde geçmekle birlikte menzil işlevi görmemektedir. Coğrafi şartların zorluğu sebebiyle Bayat köyü sonraki dönemlerde menzil olarak kayıt edilmiştir. Nitekim Bayat köyü Eş Şeyh Murad Efendi

[39] Nehcetü'l-Menâzil, s. 4.
[40] Nehcetü'l-Menâzil, s. 4.
[41] Nehcetü'l-Menâzil, s. 4.
[42] Sevim İlgürel, "Abdurrahman Hibrî'nin Menâsik-i Mesâlik'i", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6, İstanbul 1975, s. 111-128.

tarafından yazılan *Menâsik-i Hâcc-ı Şerif* adlı eserde de Hüsrev Paşa menzilinden sonra menzil noktası olarak kayıt edilmiştir. Bundan başka Şeyh Esseyyid Mustafa Niyazi tarafından hazırlanan *Hazar-ı Menâsik-i Hâcc-ı Şerif* adlı eserde de Bayat köyü Hüsrev Paşa ile Bolvadin menzilleri arasında menzil noktası olarak kayıt edilmiştir.[43]

Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik adlı eserine göre Karahisâr-ı Sahib'de bulunan menziller:

Bardaklı: nam karye ki Seyid Gazi ile mabeyni tahminen dört saatlik yerdir. Nüzul olundu. Bunda dahi iki hurda han vardır. Tariki kühsardır.[44]

Yeni Han: ki Bardaklı ile mâbeyni beş saatlik yoldur. Nüzûl olundu. Bu hanın yeri kâfir zamanında bir mâmûr karye imiş. Mürûr-ı ezmânla harâb olmağın eser-i binâdan ancak kilisenin kubbesi dört tâk üzere muallâk durur imiş. Sâbıka veziriazam iken maktûl olan Hüsrev Paşa, sene-i tis'a ve selâsîn ve elfde Bağdad seferine gider iken bu mahalle uğradıkda ol havâlide olan ahâli bu menzili hevl-nâk makarr-ı düzdân-ı bî-bâk ve menzil-i harâmiyân-ı seffâk olduğun i'lâm eylediklerinde hân-ı cedîd binâ eyleyüp etrâfdan re'âyâ sürmekle karyeyi ta'mir edüp ve ol kiliseyi dahi ta'mir edüp câmi'-i şerîf etmek esnâsında hikmet-i İlâhî sene ihdâ ve erbâ'in ve elf şa'banında mazhar-ı hışm-ı pâdişâhî oldu. Ammâ kendi vârislerinden Osman Ağa nâm kimesne ki emîn-i binâ idi yine câmi'-i şerifin itmâmına sa'y edüp bir hammâm binâsına dahi mübâşeret eylemişlerdir. Bu fakîr hacc-ı şerîf'den gelürken sene-i isnâ ve erbâ'in ve elfde menzil-i ma'hûda uğradıkda câmi'-i şerîf tamama karîb olup hamamdan dahi çok nesne kalmamış ve etrâfdan gelüp anda sâkin olan re'âyâ dahi hânelerin binâ etmek üzere idi. Tarîki kûhsârdır.[45]

[43] Şeyh Esseyyid Mustafa Niyazi, *"Hazar-ı Menâsik-i Hâccı Şerif"*, İstanbul 1282, s. 20.
[44] İlgürel, a.g.m. s. 117.
[45] İlgürel, a.g.m. s. 117.

Bayat: nâm karye -ki Yeni Han ile mâbeyni beş saatlik yoldur. Nüzûl olundu. Bunun dahi bir câmi'-i şerifi ve bir hammâmı ve bir ma'mûr ve bir virân hanı vardır. Bunun çeşmesini merhum Hüsrev Paşa ta'mîr eylemişdir. Tarîki kûhsârdır.[46]

Bolvadin: nâm kasaba -ki Bayat ile mâbeyni sekiz saatlik yoldur. Nüzûl olundu. Bunun dahi iki câmi'i ve iki ham vardır. Câmi'in biri Şeyh Hacı Halife'nindir. Ve kendisi dahi bunda medfûndur. Ve büyük han Rüstem Paşa'nındır ve tarîkinin nısfından ekseri kûhsârdır ve nısfından ekalli sahrâdır.[47]

İshaklı: nâm mevzi ki Bolvadin nâm kasaba ile mâbeyni beş buçuk saatlik yoldur- Nüzül olundu. Bu menzil Karaman hudûdunun dâhilindedir. Karaman'ın haddi Bolvadin'le İshaklı beyninde tahmînen nısf-ı tarîkde iki göz bir taş köprüdür. Bu menzilde bir câmiî-i şerifle üç han vardır. Hanın biri Keykâvus bin Keyhüsrev'indir. Konya'da medfûndur. Ve Konya'da medfûn olan Selâtîn-i Selçûkîyedendir. Binası kârgirdir. Tarîki sahrâdır.[48]

Evliya Çelebi'nin Hac Seyahatnamesine Göre Karahisâr-ı Sahib ve Menzil Noktaları

Afyonkarahisar'da bulunan hac menzilleri hakkında bilgi kaynaklarımızdan birisi de Evliya Çelebi Seyahatnamesidir. Seyahatnamenin IX. cildi Evliya Çelebi'nin kutsal topraklara yaptığı yolculuk ve gördüğü yerler hakkında doyurucu bilgiler vermektedir. Ancak Evliya Çelebi'nin izlemiş olduğu güzergâh geleneksel hac yolu güzergâhından farklılık arz etmektedir. Evliya Çelebi kutsal yolculuğuna kendi tabiriyle *Menzil-i şehr-i azîm ve bilâd-ı kadîm-i*

[46] İlgürel, a.g.m. s. 117.
[47] İlgürel, a.g.m. s. 117.
[48] İlgürel, a.g.m. s. 117.

Üsküdar ya'nî Eskidâr 'dan başlamıştır. Sırasıyla; Menzil-i karye-i Kartal, Menzil-i karye-i Pendik, Menzil-i kasaba-i Geğbizye, Menzil-i İçme, Menzil-i kasaba-i Dil Herseği, Evsâf-ı kal'a-i Yalakâbâd, Menzil-i karye-i Derbend, Karye-i Çığalı, Menzil-i kal'a-i İznik, Kasaba-i Yenişehir, Ziyâret-i sâhib-i tarîk-ı Âl-i Abâ eş-Şeyh Hazret-i Postinpus Baba, Karye-i Domboz, Kal'a-i Kestel, Şehr-i azîm ve pâyitaht-ı kadîm mahmiyye-i Bursa, Kasaba-i Aksu, Evsâf-ı menzil-i kasaba-i Eynegöl, Menzil-i karye-i Zâl Derbendi, Sergüzeşt-i men, Menzil-i karye-i Hân-ı Çukurca, Karye-i Selîm Baba, Evsâf-ı kal'a-i şehr-i Hargûş ya'nî Tavşanlı şehri, Karye-i menzil-i ? , Karye-i eş-Şeyh Ömer, Evsâf-ı vilâyet-i Germiyan ve dâr-ı bahâdırân ya'nî kal'a-i gevher-nigîn ve sedd-i metîn eyâlet-i taht-ı Anatolu kal'a-i Kütâhiyye, Memdûhât-ı Kütâhiyye şehri, Kasaba-i Altuntaş, Karye-i Ömer Beğ'den sonra Evsâf-ı kal'a-i sengbâr şehr-i dediği Afyonkarahisâr şehrine ulaşmıştır.

Evliya Çelebi'nin geleneksel hac yolunu kullanmamasının nedeni ise çok farklıdır. Bunu göre her yılın Recep ayında İstanbul'dan yola çıkan Hac ve Sürre alayının da içinde yer aldığı kervana yetişemeyen Evliya Çelebi'nin gelecek senenin Hac kervanını İstanbul'da yaklaşık 10 ay kadar beklemek istememesidir. Ayrıca kışa tesadüf eden aylarda tek başına veya küçük kafilesiyle yola çıkmanın zorluğunu da buna eklemek lazımdır. Bunlar gerçek sebepler olmakla beraber yolculuklarına kudsî bir anlam yüklemek isteyen Evliya Çelebi'nin aynı ciltteki Ramazan ayı içinde babası ve üstadını rüyada görmesi ve onlardan bir nevi destur alması da onun üslubunun bir parçasıdır. Ramazan ayında başlanılan hazırlıklar Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayında sürmüş yola çıkış da Muharrem'in 10. günü yani Aşure gününe tesadüf ettirilerek bir anlamda manevi boyut eklenmiştir. 1082 yılı Hac kervanının İstanbul'dan yola çıkışından neredeyse 5-6 ay önce başlattığı yolculuğunun bir başka amacı da

güzergâhını kendisinin belirlediği bir geziye dönüştürdüğüne de şahit olmaktayız.[49]

Evliya Çelebi'nin izlemiş olduğu yol, Afyon'dan sonra da değişmiştir. Çelebi Afyon'dan sonra yönünü İzmir'e dönmüştür. Kaynak olarak kullandığımız Menâzil-i Hâclara göre Afyon bir menzil noktası değildir. Ancak Evliya Çelebi bizlere Afyon içerisinde bulunan Kasaba-i Şuhûd, Karye-i Boyalı, Karye-i Sinân Paşa, Menzili kasaba-i Sandıklı hakkında bilgiler vermiştir. Bu yerler bugün Afyon sınırları içerisindedir. Ege bölgesinin bütün bir yol teşkilatı düşünüldüğünde önemli bir liman şehri olan İzmir'e hangi yerlerden gidildiğini bizlere bildirmektedir. Bu yollar kutsal görevini yerine getirmek için vapurla hacca gitmek isteyen ya da İzmir'den kara yoluyla Afyon'da bulunan menzillere gelmek isteyen hacı adaylarının gidiş/dönüş yolları olması açısından da önemlidir.

Evliya Çelebi'nin kutsal topraklara ulaşmak için Afyon'dan geçtiği menziller kendi seyahatnamesinde aşağıdaki gibidir.

Kasaba-i Şuhud: Yüz elli akçe ile kazâdır. Ba'zı zamân Karahisâr kadısına zamîme ihsân olunur. Kırk pâre nâhiye kurâsı var ve Karahisâr paşasının hâssıdır. Serdârı ve kethudâ yeri yokdur. Ve şehri bir mürtefi' yerde âb [u] hevâsı latîf bâğ u bâğçeli müzeyyen bir kasabacıkdır. Karahisâr'a engûr-i âbdâr cümle bundan gider. Ve efvâh-ı nâsda bu şehre Çufud kasabası derler, ammâ galat-ı meşhûrdur. Aslı kasaba-i Şuhûd'dur. Zîra cânib-i erba'asında niçe bin şühedâlar medfûnlardır. Bu kasaba cümle tokuz mahalle ve tokuz mihrâbdır. Çârsû içinde Germiyan câmi'i, cemaat-i kesîreye mâlikdir, ammâ kurşun örtülü câmi' değildir, topraklıdır. Ve mesâcidleri ve hânı ve hammâmı ve mekteb-i sıbyânı ve uyûnları ve esvâk-ı muhtasarı vardır. Ve cümle bin iki yüz hânedir. Anda bir gece mahkemede mihmân olup ale'ssabâh garb tarafına bir sahrânın

[49] Asiye Yılmaz Yıldırım, Zeynep Süslü Berktaş, "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi Hac Kitabı,* Yeditepe Yayınları, 2010, İstanbul", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, 23, s. 188.

nihâyetinde Alî kayası yolunda yüz bin renc [ü] anâ ile ol Alî yaylasına urûc edüp cümle Karahisâr sahrâları ve gayri kurâlar tahte's-serâda görünür idi.[50]

Karye-i Boyalı: Mezkûr Alî dağı dâmeninde yüz evli müselmân karyesidir ve Osmân Paşazâde'nin ze'âmetidir. Anda bir bâğ-ı İrem-misâl bir âsitânede sultân-ı kâf-ı kanâ'at ve alemdâr-ı Hazret-i Risâlet Hazret-i Seyyid Kureyşî, bir kubbe-i pür-envâr içinde medfûndur kim aceb ziyâretgâh-ı hâss [u] âmmdır. Fukarâları cümle Bektaşiyândır. Ve bu mahal Sıçanlı kazâsı hudûdudur. Ve bu sahrâ-yı azîm içre mâl-â-mâl âbâdân kurâlardır. Ve bu Boyalı karyesi bu hâkinde bir gûne kırmızı kök hâsıl olur, Uşşâk hâlîçelerinin boyası bundandır. Anın içün Boyalı derler.[51]

Karye-i Sinân Paşa: Mahkemede mihmân olduk. Karahisâr hâkinde Sıçanlı kadısı bunda sâkindir, zîrâ vilâyet ortasıdır. Yüz elli akçe kazâ-i âsumânîdir. Zîrâ halkı sıçan gibi muzır kavm-i Etrâk'dir. Ve Karahisâr paşasının voyvadalığı hükmündedir. Bir mesîregâh ve çemenzâr ve giyâhâtlı fezâ içre iki yüz hâneli müselmân köyüdür. Cânib-i erba'asındaki kurâlarda niçe bin âdem cem' olup haftada bir azîm bâzâr olur. Ve niçe bin çınâr-ı âlî ve bîd-i sernigûn dırahtlar ile müzeyyen olmuş bir namâzgâh vâdîsinde bâzâr-ı mahabbet olur. Ve aşren fe-aşr havz-ı azîmleri var. Bâzâr günleri bu havuzlar içre pîr u cüvân girüp şinâverlik ederler. Ve etrâf havuzlarda gûnâ-gûn müfîd [u] muhtasar maksûrelerde ahâlî-i bâzâr sohbet edüp hânende ve gûyendeler ve mutribler hoş nevâhat edüp herkes yârânları ile kol kol kavl ü karâr edüp ayş [u] işret ederler azîm mesîregâhdır. Bu mahallin amâristânı serâpâ Gâzî Sinân Paşa hayrâtı olmağile karye-i Sinân Paşa derler. Câmi'-i azîminin kapusu üzre târîhi budur:

[50] Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IX.Kitap, (Yayına Hazırlayanlar: Y. Dağlı; S. A. Kahraman; R. Dankoff). İstanbul 2005, S. 22.
[51] Evliya Çelebi, Seyahatname, s. 22.

Sinân Paşa bilüp dünyâ fenâsın
Diledi kim yapa ukbâ binâsın
Yazanlar bu safâ dârına târîh
Kodular inde gaybin hadd-i tâsın
Sene (---)

Hânları ve hammâm imâreti ve medrese ve mekteb-i sıbyânı cümle kurşumlu kârgîr binâ-yı azîm hayrâtlardır. Ve imâretinde ni'meti subh u şâm müsâfirîne ve mücavirîne mebzûldür. Sinân Paşa bu binâları inşâ ederken bu diyârın Etrâk'inden muğberhâtır olup "Bu Sıçanlı'dan ne hâsıl ola kim yeyeler" deyü buyurmuşlar. Andan Sandıklı belin aşup beşinci sâ'atde,[52]

Menzil-i kasaba-i Sandıklı: Karahisâr hâkinde yüz elli akçe kazâdır voyvadalıkdır. Nâhiyesi yetmiş pâre kurâdır. Bu Sandıklı kazâsı sandık dolusu mâllı ve mahsûllü kazâdır. Ve şehri bir ferah-fezâ yerde bâğlı ve bâğçeli ve çayır ve çemenzârlı ve murgân-ı hezârlı yerdir. Ve cümle üç yüz elli toprak örtülü evlerdir. Ve üç mahalle ve dörd mihrâbdır. Cümleden Çârsû câmi'i kurşumlu, ma'mûr binâdır. Ve bir minâre-i mevzunu vardır. Ve kırk aded leblebici dükkânları var. Cümle etrâf kurâlarına leblebi bundan gider. Gâyet dânedâr nohudu olur. Bir diyâra mahsûs değildir. Ve gayri dekâkînleri ve hânı ve hammâmı ve tekye ve mesâcidleri vardır. Emn [ü] emân kasabadır. Andan cânib-i garba vâsi' sahrâlar içre ma'mûr kurâları 6 sâ'atde ubûr edüp vakt-i zuhurda, (Banaz'a gidilir.)[53]

Evliya Çelebi adı geçen yerlerden sonra Uşak ilinin Banaz ilçesine gitmiştir. Çelebi'nin Şuhud, Boyalı, Sinan Paşa ve Sandıklı ile ilgili kayıtları gerek Afyon gerekse bölgenin sosyo ekonomik ve demografik yapısını çıkarması açısından önemlidir. Verilen bilgilerden hareketle Afyon'a bağlı olan bu yerlerin insan kaynağı ve

[52] Evliya Çelebi, Seyahatname, s. 22-23.
[53] Evliya Çelebi, Seyahatname, s. 23.

ekonomik kaynak olarak zengin olduğu görülmektedir. Yerleşim yerlerini şenlendirmek için yapılan han, hamam, Mescid ve camii gibi mimari eserler sadece yerel halka yönelik değil seyyahlara da hizmet vermek üzere yapılmış eserlerdir. Coğrafi şartların ortaya çıkarmış olduğu sorunlar neticesinde yerleşim biriminin en küçük şubesi olan kariye ve kasabalar yok güzergâhında olduğu için büyük bir gelişme gösterebilme imkânına sahip olmuşlardır. Bolvadin'in kavunundan sonra Sinan Paşa'da yetiştirilen nohutun ve leblebisinin de meşhur olduğunu bu kayıtlar sayesinde öğrenmiş bulunmaktayız.

Sonuç

İslamın temel beş şartından birisi olan Hac ibadetini yerine getirebilmek amacıyla, dönemin şartları içerisinde çok zor ve zahmetli bir yolculuğu göz almak gerekiyordu. Teknolojik imkânların gelişmesiyle birlikte bu ibadet yolculuğu her ne kadar kolaylaşmışsa da önceki dönemlere ait olan bir çok bilginin, yöresel özelliklerin ve geleneklerin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Hacı adayları için hazırlanan ve haccı anlatan Menâsik-i Hâc'ların haricinde, evinden veya oturduğu mahalden hiç dışarı çıkmamış kimselerin hac yolculuğu esnasında faydalanabileceği ve güzergâhları öğrenebileceği Menâzil-i Hâc adlı eserlerde yazılmıştır. Bu eserler, payitaht merkezi olan İstanbul'dan yani Üsküdar'dan başlamaktaydı. Üsküdar ayrıca Surre-i Hümayunun ilk hareket noktasıydı. Yolculuğa şahitlik eden halk, hacı adaylarını ve alayı bugün ayakta kalan Ayrılık Çeşmesine kadar uğurlardı.

Hüsrev Paşa, Bolvadin ve İshaklı Menzilleri, Karahisar-ı Sahib'de bulunan menzil noktalarıdır. Bu menziller sadece hacı adayları için değil bu yolları kullanan bütün yolcular için hizmet vermektedirler. Menzillerin işlevsel hale getirilmesi amacıyla gerek devlet eliyle gerekse vakıflar aracılığıyla menzillerin bakım ve onarımı yapılmış ve menzil bölgesi şenlendirilmiştir. Hacı adaylarının yolculukta karşılaştıkları en büyük sorunlardan içme

suyu sıkıntısı ve güvenlik problemidir. Hacı adayları Hüsrev Paşa menziline gelen kadar su sıkıntısı yaşamamıştır. Hüsrev Paşa menzili ile birlikte Bolvadin menziline kadar gerek su gerekse arazi şartlarının getirmiş olduğu ulaşım zorluğunu yaşamışlardır. Hüsrev Paşa menzili adını Hüsrev Paşa'dan[54] almaktadır. Menzilin önceki ismi hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Hibri'nin eserinde Yeni Han diye geçmektedir. Adı geçen hanın ve diğer eserlerin kurucusu da Hüsrev Paşadır.

Hüsrev Paşa'nın adını alan köy XIX. Yüzyıla gelinceye kadar Anadolu'nun en çok kullanılan menzil yollarından birinin üzerinde ve farklı yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Anadolu'da kullanılan kadim yollardan birisi de yine bu mıntıkadan geçmekteydi. Osmanlı egemenliği boyunca aynı yol, kervan, sefer ve hac yolu olarak kullanılmıştır. XVI-XVII. Asırlarda bu ve benzeri yollar üzerinde vezirlerin öncüsü olduğu bir çok devlet adamı tarafından han, hamam, camii ve kervansaray yapılmıştır. Bu yapılardan bir tanesi de Hüsrev Paşa'nın adını alan ve Anadolu'nun orta yolu olarak adlandırılan Hüsrev Paşa menzilinde bulunmaktadır. Ve bu menzil başlıca menzillerden birisi olarak daima kayıtlarda yer almıştır.[55]

Menâzil-i Bolvadin ise Hüsrev Paşa menziline göre içme suyu açısından daha avantajlı bir menzildir. Anonim kaynakta Bolvadin hakkında pek fazla bir bilgi verilmemektedir. Örneğin Rüstem Paşa Camii ve diğer yerler hakkında ki bilgilerden mahrumuz. Ancak Nehcetü'l-Menâzil'de ve Hibri'nin Menâsikinde Bolvadin hakkında doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Nehcetü'l-Menâzil'e göre Bolvadin'de yapısal olarak Sinan Paşa, Şeyh Camii, Hacı Efendi Camii, han ve hamam ve büyük köprü (Bolvadin) bulunmaktadır. Yine Bolvadin'in kavunun lezzetli ve meşhur olduğunu bölge

[54] Biyografisinin bulunduğu kaynaklara göre Hüsrev Paşa'nın aslen Bosnalı olduğu ve Enderun'dan yetiştiği belirtilir. Eskişehir'in Han ilçesinde bulunan külliyesi için düzenlemiş olduğu vakfiyesinde de kardeşinin adı İbrahim Paşa b. Hızır Paşa olarak geçmektedir. Bu bilgiye göre babasının kimliği tam olarak tespit edilemeyen Hızır Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Geniş Bilgi İçin Bkn. Halil İnalcık, "Hüsrev Paşa", *TDV DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 37-40.

[55] Semavi Eyice, "Hüsrev Paşa Külliyesi", *TDV DİA,* c. 19, İstanbul 1999, s. 46.

halkının geçim kaynaklarından birisinin de kilim işlemeciliğinin olduğunu öğrenmekteyiz.

Menâzil-i İshaklı Afyon'un son menzilidir. Yine İshaklı'nın küçük bir kasaba olduğunu ve havasının latif sularının güzel, bağ ve bahçelerinin bol olduğunu öğrenmekteyiz. İshaklı küçük bir kasaba olmasına rağmen büyük bir köprüye ve Sultan Alaaddin tarafından yaptırıldığı yazılan bir han ve hamama sahiptir. Nehcetü'l-Menâzil'e göre İshaklı Akşehir'e bağlıdır. Hibri'ye göre İshaklı'da üç han ve bir camii bulunmaktadır. Hanlardan birisinin Keykavus bin Keyhüsrev tarafından yapıldığını ifade eder. Yapılan diğer akademik çalışmalara göre hanlardan birisinin de Sahip Ata tarafından yapıldığı görülmektedir.[56]

Bunların haricinde sadece Hibri'nin eserinde Hüsrev Paşa menzilinden önce Bardaklı, Bolvadin menzilinden önce ise Bayat adlı köylerin menzile dâhil edildiğini görmekteyiz. Adı geçen yerlerden Bardaklı'da iki han Bayat'da ise bir camii bir hamam ve bir han olduğunu öğrenmekteyiz. Bu yerler muhtemelen zorlu arazi şartlarından yolculuk yapan hacı adaylarının veya diğer yolcuların şartlara göre (iklim) dinlendikleri veya konakladıkları yerlerdir.

Evliya Çelebi'nin Hac görevini yerine getirmek amacıyla çıkmış olduğu kutsal yolculuk bizlere Karahisar-ı Sahib, Şuhud, Boyalı, Sinan Paşa ve Sandıklı hakkında kıymetli bilgiler vermesine neden olmuştur. Evliya'nın izlemiş olduğu güzergâhı kendisinin belirlemesi adı geçen yerlerden geçmesine neden olmuştur. Bu sayede gerek Afyon gerekse bölgenin sosyo ekonomik ve demografik yapısı hakkında eşsiz bilgilere sahip olduk. Verilen bilgilerden hareketle Afyon'a bağlı olan bu yerlerin insan kaynağı ve ekonomik kaynak olarak zengin olduğu görülmektedir. Yerleşim yerlerini şenlendirmek için yapılan han, hamam, mescid ve camii gibi mimari eserler sadece yerel halka yönelik değil seyyahlara da hizmet vermek üzere yapılmış eserlerdir. Ayrıca kara yolu ile Karahisar-ı Sahib'e gitmek

[56] Alptekin Yavaş, Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 28-49.

isteyen biz İzmir'li tüccar vb. kimselerin hangi güzergâhı kullanacağını ve bu güzergâhlarda nelerle karşılacağını öğrenmiş olduk. Gerçekte Evliya Çelebi'nin mıntıkalar adına verdiği bilgilerle Menâzil-i Hâc'da geçen menziller için verilen bilgiler örtüşmektedir. Gerek Evliya Çelebi gerekse Menâzil-i Hâc yazarları yolcuların karşılaşacakları veya ihtiyacını duyacakları maddeleri ve ziyaret noktalarını kayıt altına almışlardır.

Üsküdar'dan başlayan kutsal yolculuğun Karahisar-ı Sahiib'de bulunan menzilleri hac yolculuğunun kara yolu ile kullanıldığı süre zarfında faal olarak işlevini devam ettirmiştir. Adı geçen menziller güzergâh olarak dönüş noktasında da kullanıldığı için bu yerlerin bakım ve onarımları her zaman öncelikli olmuştur. Tren ve vapur ile hac yolculuğunun başlaması neticesinde bu menzil noktaları eski önemini yitirmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Anonim Menâzilü'l-Hâcc, Tarih ve Baskı Yeri Yok.

Anonim Menâzilü'l-Hâcc, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 150 m.

Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, *"Nehcetü'l-Menâzil"*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408

Kitap

Arıç, Dilara Pınar, *Sünbûlî Sinan'ın Menâsikk-i Hâcc'ı*, Trakya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Edirne 2015.

Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara 1999.

Demircan, Ali Rıza, *Hâc ve Umre*, İstanbul 2008.

Eş Şeyh Murad Efendi, "*Menâsik-i Hâccı Şerif*", Baskı yeri ve tarihi yok.

Emecen, Feridun, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600),* İstanbul 2015.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IX.Kitap, (Yayına Hazırlayanlar: Y. Dağlı; S. A. Kahraman; R. Dankoff). İstanbul 2005.

Şeyh Esseyyid Mustafa Niyazi, *"Hazar-ı Menâsik-i Hâccı Şerif"*, İstanbul 1282.

Yavaş, Alptekin, *"Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri"*, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 28-49.

Makale

Altunan, Sema, " Osmanlı Devletinde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler" *Türkler C. X. Ankara 2002. s. 913-919.*

Armağan, A. Latif , "XVIII. Yüzyılda Hâc Yolu Güzergâhı ve Menzilleri (Menâzilü'l-Hâcc)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, İstanbul 2000, s. 73-118.

Atalar, Münir, "Türklerin Kabe'ye Yaptığı Hizmetler", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt 31, Sayı 1, 1990, s.287-292.

Atalar, Münir, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 32, Sayı 1, 1991* s. 121-127.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Surre", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 37. 2009, İstanbul s. 567-569.

Çetin, Cemal, "Anadolu İskeleleri ve Karayolu Bağlantıları", *The Journal of Academic Social Science Studies* 28 Number, 2014, s.349-367.

Emecen, Feridun, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyeti", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı XIV, İstanbul 1994, s. 87-120.

Eyice, Semavi, "Hüsrev Paşa Külliyesi", *TDV DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 46-48.

Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981 s. 123-132.

İlgürel, Sevim, "Abdurrahman Hibrî'nin Menâsik-i Mesâlik'i", İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 6, İstanbul 1975, s. 111-128.

İnalcık, Halil, "Hüsrev Paşa", *TDV DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 37-40.

Karataş, Ahmet, "Türk-İslam Edebiyatında Menâsik-i Hâc Manzumeleri", *Din ve Hayat Dergisi*, Sayı 3 İstanbul 2007. S. 30-32

Miroğlu, İsmet, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *Tarih Enstitüsü Dergisi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,* Sayı. 15, 1995, s. 241-252.

Müderrisoğlu, M. Fatih, "Menzil Kavramı Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler* C. X. Ankara 2002, s. 920-926.

Sak, İzzet-Çetin, Cemal, "XVII ve XIII. Yüzyıllarda Hâc Menzilleri" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı 19, 2005, s. 199-260.

Sarıyıldız, Güden, II. Abdulhamid'in Fakir Hâcılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1994, s. 121-145.

Şentürk, Hüdai, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, Ankara 2002. s. 904-912.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Koca-Eli Sancağını Dış Dünyaya Bağlayan Yol Ağı" Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Kocaeli 2015, s.281.

Özsayıner, Zübeyde Cihan,"Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesindeki Kutsal Kent Tasvirleri", *Millî Saraylar Dergisi*, İstanbul 2012, s.145-154.

Yazıcı, Nesimi, "Tanzimatta Haber ve Kara Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 3, 1992, s. 333-377.

Yıldırım, Asiye Yılmaz, Berktaş, Zeynep Süslü, "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi Hac Kitabı*, Yeditepe Yayınları, 2010, İstanbul", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, 23, s. 183-205.